

ПРАВОРОЗУМІННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА: ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

О. ПЕТРИШИН

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
перший віце-президент НАПрН України,
завідувач кафедри теорії держави і права
(Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»)*

Стратегічні настанови Конституції України 1996 р. передбачають нагальну необхідність подолання теорією права традиційних уявлень про право, його соціальне призначення, зумовлених ним стереотипів нормотворчої та правозастовчої діяльності. Основним у цьому складному та суперечливому процесі має стати переосмислення сутності права у напрямку його розуміння як універсального способу впорядкування суспільних відносин, невід'ємної складової життєдіяльності сучасного суспільства і держави, соціалізації особистості.

Переоцінка правової дійсності сьогодні стимулюється ухваленням цілої низки нових засадничих для всієї правової системи кодексів, передусім — цивільного, кримінального, сімейного, значна частина новацій яких уже не може вписатися у досить жорсткі традиційні загальнотеоретичні канони. Так, загальними засадами цивільного законодавства є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність [1].

Усе більш впливовим чинником національної правової системи, орієнтації правового регулювання на соціальні критерії ефективності стає судочинство, зміни в судовій практиці, спрямовані на забезпечення реалізації норм Конституції України, утвердження та захист прав і свобод людини та громадянина. Завданням суду відповідно до ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус судів» є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [2]. Частина 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України встановлює, що у справах по оскарженню рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони: на

© О. ПЕТРИШИН, 2012

підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); безсторонньо (неупереджено); добросовісно; розсудливо; з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи несправедливій дискримінації; пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; своєчасно, тобто протягом розумного строку [3].

Усе більшої значущості для формування «обличчя» правової системи України набувають рішення Європейського суду з прав людини. Зокрема, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, зі створенням передумов для зменшення кількості заяв до Європейського суду з прав людини проти України [4].

Проте правове поле в цілому продовжує сприйматися суспільною свідомістю та відтворюватися правовою теорією у контексті механізмів реалізації державної влади, право — лише як засіб здійснення певних управлінських завдань, практично — як веління держави. Не випадково в юридичній літературі, особливо на рівні галузевих досліджень, сьогодні переважає визначення права як «сукупності норм права, встановлених або санкціонованих державою», до якого інколи як факультативні можуть додаватися й деякі інші критерії, котрі не порушують його сутності та спрямованості.

З цих позицій державний примус вважається «первинною властивістю права», а саме право виступає своєрідною «матеріалізацією» психологічного примусу. Закладена ще Дж. Остіном вихідна ідея такої моделі правового регулювання була чітко сформульована на початку минулого століття одним із найбільш послідовних прихильників формально-догматичної концепції права, відомим російським юристом Г. Шершеневичем: «Будь-яка норма права є наказ... ми надаємо найменування правових тільки тим нормам, додержання яких приписується під загрозою, що виходить від держави» [5, с. 281, 283]. З точки зору цієї логіки навіть норми, виражені у дозвільній формі «в дійсності містять наказ», оскільки іншій стороні відповідно наказується виконувати або не виконувати певні дії [5, с. 282].

При цьому здатність правової норми до примусового виконання розглядається незалежно від її змісту — тих можливостей та обтяжень, якими вона наділяє учасників суспільних відносин, а тому може бути абсолютно нейтральною до того, що конкретно дозволяється чи забороняється вчиняти. Відповідно право зводиться до механізму виконання будь-яких, навіть відверто свавільних рішень, а його функціонування в суспільстві — виключно до владного впливу на соціальні відносини.

Як результат — функції права зводяться до якомога повнішої регламентації суспільних відносин, що не залишає простору для ініціативної діяльності громадян задля реалізації власних інтересів, функціонування інститутів громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування. З іншого боку, ухвалення закону як наказу, що підлягає примусовому виконанню, виглядає підсумком упорядкування суспільних відносин, а зростання кількості законів не відображається на реальному стані ефективності правового регулювання: недоліки «поганих» законів «вирішуються» за рахунок прийняття нових, «кращих» законів, а потім — «ще кращих»...¹ Звідси — проблематика здійснення приписів законодавства перебуває поза змістом права, у всякому разі — розглядається лише у контексті її законодавчих механізмів, тому, по суті, має для правознавства лише похідний, вторинний характер. Не виглядають несумісними у межах такої парадигми й пропозиції приймати «закони про виконання законів», тобто практично замкнути коло формальних юридичних понять, ізолюючи їх від соціальних проблем.

У цьому сенсі право, позбавлене якісних ознак, стає нібито інструментом, однаково придатним для «усіх часів та народів», зокрема як для правової демократичної держави, так і авторитарних та тоталітарних режимів. Не входять до такого звуженого предмета правової науки й питання змін права, передусім питання, чому та для чого такі зміни потрібні, адже норми, які регулюють законотворчий процес, стосуються лише технології використання правил юридичної техніки. Як результат — порушується сприйняття процесу правонаступництва, історії розвитку права, особливостей правової системи тієї чи іншої країни, зрештою — змісту і цінності права як соціального явища.

Натомість намагання очистити норму закону від будь-яких зв'язків з її соціальним змістом обмежує завдання теорії права описуванням, узагальненням, класифікацією та систематизацією чинного законодавства [6, с. 48, 49], правознавство, яке покликане досліджувати місце та роль права у життєдіяльності суспільства, практично зводиться до законознавства [7, с. 147]. У цьому сенсі видатний російський філософ та юрист І. Льїн цілком справедливо у свій час вказував на несамостійний статус такого законознавства, оскільки «воно саме не досліджує предмет, натомість підводить короткі підсумки іншим самостійним наукам про право» [8, с. 64]. Чи не цей «несамостійний статус» провокує сьогодні сумніви низки фахівців у розумінні сутності правознавства як саме наукового знання — обґрунтованого та достовірного способу пізнання життєдіяльності суспільства та держави?

Через те не випадково є оцінка звичного поняття права як недостатнього для побудови сучасної теорії права, що зумовлює пошук інших, більш адекватних інтегративній функції загальнотеоретичної юридичної науки правових категорій, серед яких пропонуються: «дія права», «правова система», «правове життя», «правотворчість» тощо. Основний аргумент на користь останніх зводиться до потреби подолання надлишкової абстрактності вітчизняної юриспруденції, її фактичної відстороненості від реальних проблем суспільства та функціонування

¹ За різними джерелами, з часів проголошення незалежності України було ухвалено більше 5 тис. законів, більшість із яких стосувалася внесення змін до законів.

конкретних соціальних відносин, що часто-густо призводить до небезпечної тенденції своєрідної «химізації» юридичної науки, передусім теорії права, що постає реальною перешкодою на сучасному етапі її розвитку [9, с. 5].

Понятійна конструкція «дія права» розглядається як така, що покликана змістити акцент правової тематики в бік практичного здійснення правових норм. Проте при цьому основоположне для правової теорії поняття права залишається недоторканим і продовжує тлумачитися у контексті традиційного праворозуміння, яке є непридатним для виконання системотворчої функції у повному сенсі для всіх галузей правової науки та юридичної практики. Як результат — проблеми реальної динаміки та соціальної ефективності права знову ж таки перебувають за лаштунками права, за межами його змісту, а тому й власне правової проблематики.

Значно розширює діапазон правових досліджень, спираючись на арсенал пізнавальних можливостей системного підходу, поняття правової системи як складної конструкції, кожен із елементів якої (правова свідомість, правові норми, правові відносини) виконують специфічні функції й лише взяті разом у тісній взаємодії співвідносяться із соціумом як багатоаспектним феноменом. Інколи та небезпідставно з огляду на цілісність до складу правової системи зараховують й інші важливі елементи, передусім суб'єктів права як першоджерело правової активності та результати дії права — акти реалізації норм права [10, с. 562].

Поняття правової системи стає все більш усталеним для вітчизняної юриспруденції [11], стимулюючи рух до більш повного та змістовного розуміння права як соціального явища, яке в такому разі вже не може обмежуватися виключно сферою належного, тобто ідеології. Проте не слід забувати, що призначенням системного підходу є певна схематизація, а тому й «спрощення реальності». Тому права система не в змозі вичерпати всієї правової реальності, а основою її проблемою, як і будь якої іншої соціальної системи, залишаються відносини із навколишнім середовищем: чим ціліснішою та внутрішньо несуперечливою є система, тим вона стає більш самодостатньою та закритою [12].

Цікавою спробою подолання односторонності підходу до праворозуміння мало стати поняття «правове життя», запропоноване російським ученим О. Мальком [13, с. 14–21]. Здобутком цієї концепції є заклик до звернення уваги на реальні аспекти поведінки суб'єктів права, так би мовити, «енергії права», спроба охопити цим поняттям як необхідні, так і випадкові фактори, як позитивні, так і негативні правові складові (наприклад, правопорушення). У цілому ця категорія покликана уможливити погляд на правову реальність без «рожевих окулярів» задля того, щоб сприймати її зі всіма досягненнями й недоліками, сильними та слабкими сторонами [13, с. 17]. Водночас указаний автор, не виходячи за межі непорушних методологічних канонів, доходить висновку, що правове життя покликане «певним чином оформляти особисте, державне та суспільне життя», зводить його до правових актів, «своєрідної піраміди правових актів», систематизації актів-документів [13, с. 14, 17, 19], що знову повертає його, наперекір заявленим новаціям, у русло усталеної правової проблематики.

На окрему увагу заслуговує пропозиція щодо необхідності врахування елементів творчої активності у праві, суб'єктом якої може бути лише людина, шляхом постановки в центр правової теорії поняття «правотворчість» [14, с. 17–22].

Таким чином робиться акцент на соціоантропологічній природі правової реальності. Проте цей фактор пропонується враховувати в обмеженому варіанті — лише у процесі розробки законодавства, виключаючи можливість пов'язати творчий підхід із реалізацію, зокрема застосуванням норм права, що розглядається виключно через призму формальних механізмів. Останнє є неприйнятним із погляду розуміння сутності судової влади, яка з точки зору концепції поділу влади є самостійною гілкою влади, тож не може розглядатися лише як механізм реалізації рішень іншої влади, а тому повинна мати специфічні додаткові підстави та доводи для вирішення правових спорів та конфліктів, передусім — усталену судову практику [15].

Плідним для становлення більш адекватного сучасним реаліям праворозуміння є підхід П. Рабіновича, який задекларував рух до «європейського праворозуміння» на основі тлумачення практики Європейського суду з прав людини, що передбачає поглиблене дослідження власного змісту права, констатації певних незвичних для вітчизняної науки «онтичних» його властивостей, а саме: можливості задовольняти певні інтереси, урахування біосоціальних характеристик індивідів та їхнього психологічного стану, здійсненності можливості задоволення інтересів, унікальності соціальної ситуації та соціальної ситуативності в цілому, неможливості лише формалізованого підходу, потреби виходу за межі юридичного тексту, справедливої збалансованості [16, с. 12–14]. Проте намагання вкласти запропоновані критерії праворозуміння, вироблені на основі аналізу діяльності такої специфічної юридичної інстанції, як Європейський суд з прав людини, в канони «діалектично інтерпретованого матеріалістичного розуміння» приводять автора до неочікуваного контексту «загальносоціально-го», тобто не державно-владного, неюридичного права [16, с. 15].

Адже пошуки онтології часто-густо спираються не стільки на чіткі суворі логічні обґрунтування, скільки на певні підстави, якими були у свій час релігійні засади світового устрою, філософська концепція загальної духовної основи створення світу або матеріалістичне вчення про універсальні закони об'єктивного світу. Це може призвести до досить непередбачуваних висновків. Так, до загального визначення права як «системи норм права», про яке йшлося вище, деякі автори додають різноманітні ознаки практично на власний розсуд, наявність яких важко підлягає раціональному обґрунтуванню в контексті цілісної концепції права.

Більш обґрунтованим, хоча й складнішим є науковий підхід, який дозволив би реалізувати синтез юридичної форми та соціального змісту в інтерпретації як права в цілому, так і окремих правових явищ [17]. Передусім із цієї позиції як однорідні явища повинні розглядатися право та права людини, які мають соціально-юридичну природу і тому, на думку М. Козюбри, прав людини поза межами права не може існувати, так само як і права за межами прав людини [18, с. 92]. Таким чином, право завжди включає в себе в якості змістовних компонентів правові можливості суб'єктів та правила поведінки (норми права). Проблема в іншому — який із них розглядається як системоутворюючий чинник, своєрідний наріжний камінь всієї конструкції правової системи тієї чи іншої країни: система норм права будується на фундаменті невід'ємних прав людини або правові можливості людини розглядаються лише як похідні від волі, відображе-

ної у законах (об'єктивному праві), і тому зводяться виключно до суб'єктивних прав учасників правових відносин.

Завдання переосмислення правової дійсності загострюється новими викликами на межі ХХІ ст., що зумовлює необхідність розвідки правової складової сучасного соціуму, який усе більше набуває ознак постіндустріального та інформаційного суспільства. Тому уточнення предмета правознавства має спиратися передусім на оновлення методологічного арсеналу наукових досліджень у галузі держави і права [19, с. 11–174]. Адже кожний період розвитку суспільства та науки характеризується усталеними стереотипами сприйняття навколишнього середовища, певною науковою картиною світу, яка зазнала сьогодні важливих змін із часів домінування класичної філософії та похідної від її постулатів методології науки [20]. Звідси – оцінка процесу формування методології як розвитку пізнавальних можливостей людини та суспільства, що перебувають у постійному русі, збагачуються інноваційними ідеями, супроводжується як науковими реформами, так і революціями. Не виглядає на цьому тлі випадковою прискіплива увага правознавців до питань методології науки, про що свідчить ціла низка наукових конференцій, проведених останнім часом науковими установами Національної академії правових наук України та Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Наукознавчий аспект цієї проблематики означає, що переосмисленню підлягають насамперед самі підходи до розуміння особливостей пізнавальної діяльності у сфері соціальної та правової реальності [21]. Питання про те, що є рушійним для розвитку правової науки, з огляду на нинішній її стан, має розглядатися з позиції пріоритетності уваги до методу та методології, оскільки проблемне поле науки значною мірою залежить від застосування актуального за відповідних умов кута зору, конкретного методологічного інструментарію щодо досліджуваної реальності. Такий висновок стосується правознавства й з огляду на його характеристику як соціальної науки, яка не може бути «об'єктивною» на кшталт природничих наук, істинність висновків якої має конвенціональну основу, спирається на визнання їхньої соціальної значущості й не може бути безпосередньо верифікованою. Прикладом застосування такого критерію є проблема істинності у концепції «природних прав людини». Звичайно права людини не можуть бути природними у точному сенсі слова, тобто як фізична реальність, проте соціум визнає існування прав людини як явища культури реальним з огляду на їхню значущість для розвитку людини як особистості, функціонування конкретних соціальних відносин на правових засадах, правової демократичної держави, суспільства в цілому.

Одним із істотних напрямів такого оновлення є дослідження права під феноменологічним кутом зору¹ [22, с. 170, 171] як соціального явища, що виникає за умов специфічного способу соціальної регуляції, передбачає розширення соціально-культурного простору правового регулювання, а тому й необхідність застосування до юридичної сфери наукового інструментарію суміжних дисци-

¹ Перетворення філософії, предметом якої оголошується інтерсуб'єктивність, у строгу науку, різновид науково-дослідної діяльності пов'язують з іменем основоположника феноменологічного методу Е. Гуссерля.

плін — філософії, антропології, психології, соціології тощо [23, с. 144; 24, с. 8–50; 25, с. 7]. Таким чином, відкривається шлях до інтегративної концепції права, яка дає змогу рухатися у напрямку подолання односторонності традиційних підходів та «непримирених» наукових шкіл — природного і позитивного права, історичної, соціологічної та психологічної. Феноменологічний підхід робить акцент на взаємозалежному існуванні людей, що зумовлює необхідність обміну діяльністю [26, с. 6, 162–178], спричиняє функціонування суспільних відносин і саме таким чином закладає фундамент існування та відтворення такої складної соціальної системи, як суспільство. Відповідно й суспільство розуміється як сукупність індивідів, що взаємодіють і мають однотипні й суперечливі інтереси, які не можуть бути самодостатніми, й тому єдиним способом їхньої реалізації виступає соціальне спілкування (конфлікт та співпраця) за посередництвом стосунків одного з іншим та всіма іншими.

Такий підхід дає підстави зробити висновок про інтерсуб'єктивну (Ю. Габермас) і в цьому сенсі — «об'єктивну» природу права на відміну як від висновків суб'єктивізму, де право здатне розчинятися у свідомості окремих людей, так і «чистого» об'єктивізму, схильного до втечі від реальності шляхом «примноження сутностей». Адже взаємодія людини із соціальним середовищем не може складатися інакше, ніж за допомогою певних її уявлень про цей світ, надання його елементам певного сенсу та оцінки їхньої значущості. З іншого боку — вона є неможливою без слідування апробованим практикою соціального спілкування правилам поведінки, які за посередництвом інституціоналізації та артикуляції (мовного вираження) набувають додаткових гарантій. Вихідним дослідницьким принципом тут є внутрішній досвід учасників правової взаємодії, що уможливорює розгляд права без відчуження від особи, яке постає за цих умов як спосіб не лише її буття [27, с. 17], а й повсякденного існування. Тому й право, залишаючись інститутом сучасних національних держав, сьогодні суттєво трансформується в процесах глобалізації, персоналізації, символізації, деформалізації, які характеризують сучасне правове життя [28, с. 5].

Подібний конфлікт в історії політичної та правової думки мав різні інтерпретації: «війна всіх проти всіх» з акцентом на індивідуальному антагонізмі, «класова боротьба» з наголосом на суперечностях групових економічних інтересів, «повстання людини проти держави» з позицій анархізму. Звідси робилися відповідні висновки — про необхідність абсолютизації державної влади, «відмирання держави», нарешті щодо доцільності розподілу сфер впливу держави та приватних інтересів. Сьогодні вітчизняна юридична наука теж намагається освоїти конфлікт інтересів, проте або в обмеженому контексті — юридичних механізмів вирішення спору чи конфлікту, або з позицій «правової доктрини виключення конфлікту інтересів» [29], що є неприйнятним, оскільки спілкування у формі конфлікту та співробітництва за своєю суттю й виступає соціальним підґрунтям існування, функціонування та розвитку правової реальності.

Підхід, що пояснює право як норму, правило, мірило того, як, за влучним висловом А. Зайця, необхідно діяти у відносинах з іншими людьми [30, с. 240], дає змогу здійснити вагомий крок до вирішення вкрай гострої проблеми щодо практичної спрямованості правових досліджень. Звичайно, будь-яке наукове пізнання може бути охарактеризоване як завершене у певному сенсі, але не слід

забувати, що свою повноцінність соціальна теорія набуває лише тоді, коли застосовується до актуальних питань практичного життя. Тому право не зможе стати значущим чинником упорядкування суспільних відносин, поки юридична наука, всі її галузі та напрямки не стануть чутливими до реальних суспільних проблем, передусім — потреб та інтересів пересічних громадян.

Таким чином, усталена для юриспруденції категорія «правова форма», запозичена з арсеналу класичної філософії, має отримати більш конкретний та наближений до соціальної життєдіяльності зміст. Правова реальність є як об'єктивною за способом існування, так і суб'єктивною за своїм джерелом, оскільки суспільні відносини вимагають постійного підживлення та відтворення за посередництвом активних дій. Проте її дієвість виявляється лише тоді, коли вона набуває соціальної значущості, стає обов'язковою належністю соціальних відносин, поза чим вони не можуть сформуватися та існувати, опиняючись за межами права зі всіма відповідними наслідками. Тому, на думку С. Максимова, правова реальність не може претендувати на презентацію якоїсь субстанційної частини дійсності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини, але настільки істотним, що за його відсутності розпадається сам соціальний світ [31, с. 148–150].

Взаємини між людьми є й тією цариною, у якій здійснюються правові норми за посередництвом пізнання та оцінки їхнього змісту, вольових актів поведінки, спрямованих на дотримання юридичних заборон, виконання юридичних обов'язків та використання суб'єктивних прав. Тому важливими стають не лише норми права як певні взірці, стандарти поведінки, а й процедури, процес здійснення приписів правових норм, які не повинні відриватися від їхніх змістових характеристик. Для цього зміст правової норми повинен містити певний потенціал реалізації, відображати не лише належне («так повинно бути»), а таке належне, яке є здатним за певних зрозумілих та доступних умов до переходу в дійсність («так може бути»). Саме з урахуванням досягнень сучасного розвитку науки відомий російський правознавець С. Алексєєв пропонує доповнити звичний процес пізнання правових форм «вивченням їх дійсної ефективності», наскільки ефективно вони «працюють» у реальних життєвих ситуаціях [32, с. 16, 17].

Таким чином, одним із актуальних напрямків адаптації вітчизняного правознавства до викликів сьогодення має стати соціалізація права та юридичних знань, що передбачає розгляд правової проблематики у більш широкому контексті — суспільства в цілому, а не лише його політичної організації, опосередкованої виключно відносинами з приводу формування та реалізації державної влади. Адже людина як носій невід'ємних прав і свобод, які покликані визначати зміст і спрямованість діяльності держави, не може сьогодні розглядатися за межами правової науки, а соціум теж є здатним до певної самоорганізації та саморегулювання шляхом інституціоналізації сфери громадянського суспільства.

Держава з цієї точки зору виступає як інститут публічної влади у масштабах усього суспільства [33, с. 468–477], призначення якого полягає в забезпеченні його стабільності та стійкого розвитку за допомогою централізації та використання владно-примусового потенціалу. Натомість лише за умови усвідомлення власних соціальних підмурків право, виконуючи властиві йому регу-

лятивні функції, може стати засобом обмеження державної влади, а тому й розглядатися у контексті забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, функціонування правової державності та розвитку правової культури суспільства. На необхідність наповнення державного примусу правовим змістом, який дає змогу уникнути свавілля, обґрунтовано вказують у сучасних правових дослідженнях, вбачаючи його критерії у підпорядкованості загальним принципам певної правової системи, загальності, нормативній регламентації, дії через механізм прав і обов'язків, розвинутій процесуальній формі [32, с. 92].

На цій підставі формується соціологічний підхід до права як саме теоретичний концепт, що досліджує право як явище, що має соціальну природу, на відміну від звичного застосування у правознавстві методики конкретно-соціологічних досліджень для підтвердження тих чи інших наукових висновків [28, с. 5]. Його основою є нормативність, що формується шляхом повторювальності соціальних відносин [34, с. 10, 11], заснованих на еквівалентності обміну діяльністю, яка відображається у взаємних правах та обов'язках учасників соціального спілкування. Втім, обов'язковою ознакою цієї нормативності є й те, що вона зачіпає й усіх інших (кожного), формується й здійснюється у публічній площині, а тому підлягає гарантуванню з боку інститутів державної влади. Врахування останньої обставини дає змогу виокремити у суспільстві сферу права, яка підлягає публічному контролю, та сферу моралі як царини власне міжособистісних відносин та відповідальності, які водночас мають бути заснованими на спільних для обох сфер гуманітарних принципах.

У такому контексті норми права відображають природжені риси тієї чи іншої ментальності (стереотипи світосприйняття, звичаї, традиції, систему цінностей та способів інтелектуальної діяльності), що здатне породжувати неоднозначні тлумачення однакових правових текстів, а то й конфлікт інтерпретацій. Тому право не може бути ідентичним навіть єдності та всій сукупності писаних законів, які внаслідок цього є принципово відкритими для оцінювання та тлумачення [35, с. 35].

Еквівалентність обміну як запорука відповідності змісту того чи іншого правила поведінки соціальним критеріям для набуття статусу правової норми опосередковується культурними цінностями – обґрунтуванням доцільністю (правова політика), виправданням із позиції справедливості (етика права), загальним вираженням за посередництвом тексту (логіка права), офіційним визнанням та судовою гарантією за допомогою авторитету державної влади (позитивація права). Важливо лише, щоб компонент належності у праворозумінні, який завжди містить певний «метафізичний елемент», не перешкоджав прикладній значущості та соціальній ефективності правового регулювання.

Кожен із цих аспектів сутності та існування права може бути предметом окремого наукового дослідження, становить певний їхній напрям, що, проте, не повинно призводити до руйнування цілісності (інтегративності) сприйняття права як соціального явища науковцями і практиками. Питання полягає в актуальності того чи іншого напрямку дослідження правової реальності, яка зумовлена конкретною соціально-історичною та пізнавальною ситуацією. Саме сьогодні, за висновком багатьох фахівців, для юриспруденції настав період, коли вона значною мірою вже використала ресурс розвитку «в ширину», повинна

бути готовою «глянути на себе» ніби зі сторони [14, с. 17], перевірити весь свій методологічний арсенал, істотно оновити його з урахуванням результатів фундаментальних досліджень, передусім у царині філософії та соціології права, для переходу на якісно новий щабель сприйняття правової дійсності.

Водночас соціологічний підхід не повинен призводити до нехтування логічними способами конструювання моделей правової реальності, які знаходять своє вираження передусім у юридичних текстах, що передбачає чіткі вимоги щодо ясності та послідовності юридичного мислення. Адже без використання формально-логічного методу теоретичне освоєння правової дійсності у будь-якому випадку не буде результативним. Це, зокрема, стосується і тих правових досліджень, що мають переважно філософську чи соціологічну орієнтацію [32, с. 21]. У цьому сенсі юриспруденцію дійсно можна вважати найточнішою з усіх неточних (соціальних) наук. Йдеться лише про подолання класичної установки «панлогізму», коли законам, за якими здійснюється розумовий процес, практично надавався статус універсальних законів всесвіту, відповідно до чого природа та соціальна практика розглядалися як своєрідна прикладна логіка [22, с. 13].

Зокрема, цей контекст праворозуміння передбачає оцінку права і як справедливості, і як примусового засобу для її забезпечення, як своєрідної примусової справедливості [36, с. 269–285], що спирається на поєднання етичної та владно-примусової складової правового способу впорядкування суспільних відносин. Водночас імовірність того, що в разі потреби право буде реалізоване за допомогою юридично впорядкованої процедури примусу, означає набуття правом нових змістових якостей, тому поряд із нормами, які безпосередньо регулюють поведінку людей, з'являються й інші норми, які зобов'язують правоохоронні органи вживати заходів для забезпечення дотримання цих «первинних» норм [37, с. 18], які, на відміну від попередніх, набувають статусу правової реальності передусім на підставах раціональності та логічної істинності.

Розширення предмета правознавства має на меті розрив замкненого кола формальних понять, коли юриспруденція розуміється як така, що розвивається «із самої себе», а теорія права — виключно за рахунок узагальнення висновків галузевих юридичних дисциплін, адже набута таким чином системна якість аж ніяк не може бути зведена до суми її елементів — пояснення сутності та змісту права лише зсередини правової матерії. Зворотний висновок ставив би під сумнів загальнотеоретичний статус цієї науки, передусім її пізнавальні можливості й методологічну функцію стосовно тих самих галузей правознавства, висновки яких і стали предметом для узагальнення.

У підсумку можна прослідкувати певну послідовність трансформації уявлень про право залежно від ступеня ускладнення та диференціації системи соціальних інтересів та відносин: від засобу управління (команда–виконання) до соціального регулятора (моделювання правил поведінки), і далі — до найбільш універсального способу впорядкування суспільних відносин (вирішення нагальних соціальних проблем і конфліктів).

Правова проблематика в останньому контексті має розглядатися у безпосередньому зв'язку з особливостями національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя,

активною участю громадян у правоутворенні — виявленні потреби в правовому регулюванні суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості та змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також у реалізації та оцінці ефективності законодавства.

Своєрідним критерієм задекларованих зрушень має стати розбудова національної правової системи на засадах верховенства права, що передбачає істотне поглиблення усталеного для вітчизняної юриспруденції принципу законності, який традиційно тлумачився виключно через формальне дотримання вимог законодавства, шляхом адаптації до змісту права положень конституції як норм основного закону, що мають безпосередню дію, та загальноновизнаних стандартів прав і свобод людини.

У правовій державі суспільні відносини також функціонують на засадах презумпції законності, яка не лише забезпечує виконання чинного законодавства, а й закладає чіткі орієнтири визначеності прав і обов'язків, свободи та відповідальності їхніх учасників. Передусім лише від імені закону, на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений законом, можуть діяти органи державної влади. Проте ускладнення соціальної реальності та розширення меж соціокультурного простору правового регулювання в сучасному суспільстві спонукає до використання регулятивного потенціалу інших джерел права — правового звичаю, нормативного договору, судової практики, загальних принципів права, що знаходить своє відображення у діяльності вітчизняних та міжнародних судових інституцій.

Таким чином, право набуває важливої здатності бути не лише провідником загальних імперативів у «життєвий світ» індивідів, що інколи знаходить свій вияв у досить специфічному для сучасного суспільства явищі надмірної «юридифікації», а й сприймати вплив у зворотному напрямі — від безпосередніх учасників суспільних відносин, їхніх прав і свобод до держави як носія публічного інтересу.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–46. — Ст. 356.
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 41–42, 43, 44–45. — Ст. 529.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35–36, 37. — Ст. 446.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 30. — Ст. 260.
5. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права : учебник. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1912. — 805 с.
6. Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. В. М. Сырых. — М. : Эксмо, 2008. — 528 с.
7. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА–ИНФРА, 1999. — 552 с.
8. *Ильин И. А.* Теория права и государства / под ред. В. А. Томсинова. — М. : Изд-во «Зерцало», 2003. — 400 с.

9. Хохлов Е. Б. Юридические химеры как проблема современной российской науки // Правоведение. — 2004. — № 1. — С. 4–14.
10. Загальна теорія держави і права : підручн. для студ. вищ. навч. заклад. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — 584 с.
11. Вступ до теорії правових систем / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрид. думка, 2006. — 432 с.; Правова система України : історія, стан та перспективи : у 5 т. — Х. : Право, 2008.
12. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. — Х. : Прометей-Пресс, 2004. — 352 с.
13. Малько А. В. Правовая жизнь и правовая политика // Государство и право на рубеже веков. Проблемы теории и истории. — М. : ИГП РАН, 2001. — С. 14–21.
14. Брызгалов А. И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе // Государство и право. — 2004. — № 4. — С. 17–22.
15. Шевчук С. Судова правотворчість : світовий досвід і перспективи в Україні. — К. : Реферат, 2007. — 640 с.
16. Рабінович П. М. Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 3 (53). — С. 11–22.
17. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник. — 2-е изд., пераб. и доп. — М. : Юнити-Дана, 2005. — 544 с.
18. Козюбра М. Правовий закон : проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук. — Х. : Право, 2003. — № 2 (33) — 3 (34). — С. 83–96.
19. Правова система України : історія, стан та перспективи : у 5 т. — Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — 728 с.
20. Общетеоретическая юриспруденция / под ред. Ю. Н. Оборотова. — Одесса : Феникс, 2011. — 436 с.
21. Честнов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна. — СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2002. — 272 с.
22. Зотов А. Ф. Современная западная философия : учебник. — 2-е изд., испр. — М. : Высш. шк., 2005. — 781 с.
23. Четвернин В. А. Введение в курс общей теории права и государства : учебн. пособ. — М. : ИГП РАН, 2003. — 204 с.
24. Право и общество : от конфликта к консенсусу / под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова. — СПб. : Изд. дом СПб. гос. ун-та, 2004. — 480 с.
25. Мартышин О. В. Общетеоретические юридические науки и их соотношения // Государство и право. — 2004. — № 7. — С. 5–11.
26. Поляков А. В. Общая теория : проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций. — СПб. : Изд. дом СПб. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
27. Селіванов А. О., Стрижак А. А. Питання теорії конституційного правосуддя в Україні : актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя. — К. : Логос, 2010. — 276 с.
28. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві : пізнання соціальності права : монографія. — Х. : Яшма, 2007. — 320 с.
29. Дедов Д. И. Конфликт интересов. — М. : Волтерс Кливер, 2004. — 174 с.
30. Теорія держави і права : акад. курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.

31. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
32. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. — 576 с.
33. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть : предпосылки, особенности, структура. — М. : ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. — 832 с.
34. Цвік М. Про сучасне праворозуміння // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 4. — С. 3–13.
35. Грасхоф К. Принцип верховенства права у конституційному судочинстві // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 4. — С. 33–38.
36. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. — М. : Гнозис, 1994. — 328 с.
37. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер. Р. Корнута. — К. : Реферат, 2004. — 176 с.

Петришин О. В. Праворозуміння у вітчизняній теорії права: загальносоціального контекст

Анотація. З використанням новітніх методологічних підходів у статті обґрунтовується необхідність дослідження права як соціально-юридичного явища. Розкривається соціальна природа права як продукту життєдіяльності суспільства, який формується та здійснюється у суспільних відносинах, завжди реалізується через волю та свідомість їхніх учасників. Підкреслюється інтерсуб'єктивна природа права, що водночас не заперечує потреби набуття ним таких важливих ознак, як формальна визначеність, загальнообов'язковість, забезпеченість примусом.

Ключові слова: праворозуміння, соціальний підхід до права, феноменологія права, інтерсуб'єктивна природа права, верховенство права.

Петришин А. В. Правопонимание в отечественной теории права: общесоциальный контекст

Аннотация. С использованием новейших методологических подходов в статье обосновывается необходимость исследования права как социально-юридического явления. Раскрывается социальная природа права как продукта жизнедеятельности общества, который формируется и осуществляется в общественных отношениях, всегда реализуется через волю и сознание их участников. Подчеркивается интерсубъективная природа права, что, в то же время, не отрицает необходимости приобретения им таких важных признаков, как формальная определенность, общеобязательность, обеспеченность принуждением.

Ключевые слова: правопонимание, социальный подход к праву, феноменология права, интерсубъективная природа права, верховенство права.

Petryshyn A. Understanding of Law in National Legal Theory: the Societal Context

Summary. With advanced methodological approaches in the article substantiates the need to study law as a socio-legal phenomena. They describe the social nature of law as a product of society, which is formed and carried out in public relations, always realized through the will and consciousness of their participants. Emphasized intersubjective nature of law, however, does not deny the need for entry into such important characteristics as a formal certainty, compulsory, provision of duress.

Key words: understanding of law, societal approach to law, the phenomenology of law, intersubjective nature of law, rule of law.